

КОНГРЕГАЦІЯ У СПРАВАХ ВІРОВЧЕННЯ

Лист до єпископів Католицької Церкви про деякі аспекти християнського спасіння *Placuit Deo*

I. Вступ

1. «До вподоби було Богові у його доброті й мудрості об'явити себе самого і явити Таїнство своєї волі (пор. Еф. 1, 9), завдяки чому люди через Христа – Слово, що стало Тілом, – мають у Святому Дусі доступ до Отця і стають учасниками Божої природи (пор. Еф. 2, 18; 2 Пт. 1, 4) [...] Найглибша правда про Бога і про спасіння людини завдяки цьому Об'явленню прояснюється для нас у Христі, який є водночас і посередником, і повнотою усього Об'явлення»¹. Вчення про спасіння в Христі потрібно знову й знову поглиблювати. Концентруючи свій погляд на Господі Ісусі, Церква звертається з материнською любов'ю до всіх людей, проголошуючи їм весь промисел Завіту Отця, який у Святому Дусі бажає «об'єднати все у Христі» (Еф. 1, 10). Цей лист має на меті звернути увагу, у дусі великої традиції віри і звертаючись до навчання Папи Франциска, на деякі аспекти християнського спасіння, які можуть сьогодні бути важкі для розуміння з огляду на недавні культурні зміни.

II. Вплив теперішніх культурних змін на значення християнського спасіння

2. Сучасний світ не без труднощів сприймає ісповідь християнської віри, яка проголошує Ісуса єдиним Спасителем цілісної людини і всього людства (пор. Ді. 4,12; Рим. 3, 23-24; 1 Тим. 2, 4-5; Тит. 2, 11-15).² З одного боку, сконцентрований на автономному суб'єкті індивідуалізм схильний розглядати людину як буття, реалізація якого залежить лише від її власних сил³. За такого підходу особа Христа більше нагадує взірць, який своїми словами і жестами надихає до благородних дій, ніж Того, Хто преображає людське становище, вводячи нас у нове існування, яке об'єднує нас з Отцем і між собою у Святому Дусі (пор. 2 Кор. 5,19; Еф. 2, 18). З іншого боку, поширюється уявлення про суто внутрішнє спасіння, яке, можливо, й позначене глибоким особистим переконанням чи сильним почуттям єднання з Богом, проте не бере до уваги потреби прийняти, зцілити і оновити наші стосунки з іншими і зі створеним світом. У такій перспективі стає важко зрозуміти сенс Воплочення Слова, через яке Воно стало членом людської родини, прийнявши наше тіло і нашу історію задля нас людей і нашого ради спасіння.

3. Святіший Отець Франциск у своєму звичайному магістеріумі часто звертався до двох тенденцій, які представляють два вищенаведені спотворення та нагадують у певних аспектах дві античні ересі – пелагіанство і гностицизм⁴. У наші часи розвинене неопелагіанство, згідно з яким радикально автономний індивідуум претендує на те, що може спасти себе самого, не визнаючи, що на найглибшому рівні свого буття залежить від Бога і від інших. Тож спасіння залежить від зусиль окремої людини або від суто людських структур, які неспроможні сприйняти новизни Божого Духа⁵. Своєрідний негностицизм, у свою чергу, представляє таке спасіння, яке є суто внутрішнім, замкненим у власному

¹ Другий Ватиканський Собор, Догматична Конституція про Божественне Одкровення *Dei Verbum*, п. 2.

² Пор. Конгрегація у справах віровчення, Декларація *Dominus Iesus* (6 серпня 2000 р.), п. 5–8: AAS 92 (2000), 745–749.

³ Пор. Папа Франциск, Апостольське звернення *Evangelii gaudium* (24 листопада 2013 р.), п. 67: AAS 105 (2013), 1048.

⁴ Пор. Папа Франциск, Енцикліка *Lumen fidei* (29 червня 2013 р.), п. 47: AAS 105 (2013), 586-587; Апостольське послання *Evangelii gaudium*, п. 93-94: AAS (2013), 1059; Промова до учасників П'ятого національного зібрання Італійської Церкви, Флоренція (10 листопада 2015 р.): AAS 107 (2015), 1287.

⁵ Пор. Папа Франциск, Промова до учасників П'ятого національного зібрання Італійської Церкви, Флоренція (10 листопада 2015 р.): AAS 107 (2015), 1288.

суб'єктивізм⁶. Воно полягає в тому, щоб піднятися «розумом понад тіло Ісуса до таємниць незнаного божества»⁷. Існує намагання звільнити таким чином людську особу від тіла і матеріального світу, в котрих більше не зауважуються знаки промислительної десниці Творця, а видно лише позбавлену сенсу реальність, яка чужа для фундаментальної ідентичності людської особи і якою легко маніпулювати залежно від людських інтересів⁸. Зрозуміло, що порівняння з пелагіанською та гностичною єресьми має на меті лише вказати на загальні спільні риси, не виносячи суджень стосовно точного характеру античних помилок. Насправді, існує велика відмінність між сучасним історичним секуляризованим контекстом і першими християнськими століттями, коли постали ці єресі⁹. Проте, оскільки гностицизм і пелагіанство постійно становлять небезпеку спотвореного сприйняття біблійної віри, можна знайти певну схожість із щойно описаними сучасними рухами.

4. Як неопелагіанський індивідуалізм, так і неогностична зневага тіла спотворюють ісповідь віри в Христа, єдиного і універсального Спасителя. Як Христос міг би стати посередником Заповіту всієї людської родини, якщо людина була б ізольованим індивідумом, який самореалізується лише власними силами, як це пропонується неопелагіанством? І яким чином могло б прийти до нас спасіння через вочлчення Ісуса, через Його життя, смерть і воскресіння в Його справжньому тілі, якщо б важливим було лише звільнити внутрішню сутність людини від обмежень тіла і від матерії, відповідно до неогностичних уявлень? З огляду на такі тенденції цей Лист має на меті ще раз ствердити, що спасіння полягає в нашому єднанні з Христом, який своїм вочлченням, життям, смертю та воскресінням започаткував новий порядок стосунків з Отцем та між людьми і ввів нас у цей порядок завдяки дару Свого Духа, аби ми могли з'єднатися з Отцем як сини в Сині і стати одним тілом у «первородному між багатьма братами» (Рим. 8, 29).

III. Людське прагнення до спасіння

5. Людина сприймає себе, прямо чи опосередковано, як загадку: хто я? я існую, але не маю в собі начала свого існування. Кожна людина на свій спосіб шукає щастя і намагається його досягти, вдаючись до доступних їй ресурсів. Проте це загальне прагнення не обов'язково виражається або оголошується; воно, радше, більш таємне і приховане, ніж може видаватися, та готове проявитися в надзвичайних обставинах. Воно часто співпадає з надією на фізичне здоров'я, іноді набуває форми турботи про покращення економічного становища, широко виявляється в потребі внутрішнього спокою та мирного співіснування з ближнім. З

---

⁶ Пор. Папа Франциск, Апостольське звернення *Evangelii gaudium*, п. 94: AAS 105 (2013), 1059: «Захоплення гностицизмом, вірою, замкненою в суб'єктивізм, за якого цікавляться тільки окресленим досвідом або низкою роздумів і знань, які нібито додають сил і просвічують, але насправді суб'єкт зачинається всередині свого розуму і своїх почуттів»; Папська рада у справах культури - Папська рада з міжрелігійного діалогу, *Gesù Cristo, portatore dell'acqua viva. Una riflessione cristiana sul "New Age"* («Ісус Христос, Постачальник живої води. Християнські роздуми про *New Age*», січень 2003 р.), Città del Vaticano 2003 р.

⁷ Папа Франциск, Енцикліка *Lumen fidei*, п. 47: AAS 105 (2013), 586-587.

⁸ Пор. Папа Франциск, *Промова до учасників паломництва від дієцезії Брешия* (22 червня 2013 р.): AAS 95 (2013), 627: «У цьому світі, де заперечується людина, де люди воліють йти дорогою гностицизму [...] "без плоті" - Бога, який не воплотився [...]».

⁹ Згідно з пелагіанською єрессю, що розвивалася впродовж V століття навколо Пелагія, для виконання Божих заповідей і спасіння людина потребує благодаті лише як зовнішньої допомоги для своєї свободи (як світла, прикладу, сили), а не як радикального зміцнення та відродження своєї свободи без попередньої заслуги задля чинення добра та досягнення вічного життя.

Більш складним є гностичний рух, який виник у I і II століттях та набрав багато різних форм. Загалом гностики вважали, що спасіння отримується через езотеричні знання або гнозис. Цей гнозис показує гностику його справжню сутність, тобто іскру божественного Духа, яка живе всередині нього і яка має бути звільнена від тіла, що є чужим для його справжньої людськості. Лише таким чином гностик повертається до свого первісного буття в Бозі, від якого він віддалився через первісне падіння.

іншого боку, хоча питання про спасіння представлене як стремління до більшого блага, воно також зберігає характер спротиву і подолання страждання. Боротьба за досягнення добра йде в парі з боротьбою зі злом: незнанням та помилкою, крихкістю та слабкістю, хворобою і смертю.

6. Стосовно цих прагнень віра в Христа вчить нас, відкидаючи будь-які претензії на самореалізацію, що вони можуть вповні здійснитися лише тоді, коли сам Бог це уможливить, наблизивши нас до Себе. Повне спасіння людини не полягає в тому, що людина могла б отримати сама, наприклад у володінні або матеріальному благополуччі, науці або техніці, владі чи впливі на інших, добрій репутації або самовдоволенні¹⁰. Ніщо створене не може повністю задовольнити людину, тому що Бог призначив нас для сопричастя з Ним, і наше серце буде неспокійне, поки не спочине в Ньому¹¹. «Остаточна мета людини є справді одна, тобто божественна»¹². Одкровення, отже, не обмежується лише тим, що проголошує спасіння як відповідь на теперішні очікування. «Якби відкуплення, навпаки, розглядалось або вимірювалось відповідно до екзистенціальних потреб людей, то як можна було б уникнути підозри в тому, що Бог-Відкупитель просто створений на образ нашої потреби?»¹³.

7. Необхідно також ствердити, що, згідно з біблійною вірою, джерело зла не міститься в матеріальному, тілесному світі, який пізнається як обмеженість або в'язниця, з якої нам слід спастися. Навпаки, віра проголошує, що весь космос є добрим, оскільки він створений Богом (пор. Бут. 1, 31; Муд. 1, 13-14; 1 Тим. 4, 4), і що зло, яке найбільше шкодить людині, є тим, що походить з її серця (пор. Мт. 15, 18-19; Бут. 3, 1-19). Згрішивши, людина покинула джерело любові й губиться в підроблених формах любові, які ще більше закривають її в собі. Саме така відокремленість від Бога, – від Того, хто є джерелом спілкування і життя, веде до втрати гармонії між людьми та між світом і людьми, вводячи панування тління і смерті (пор. Рим. 5,12). Як наслідок, спасіння, яке нам проголошує віра, стосується не лише нашої внутрішньої сутності, а й нашого цілісного буття. Насправді, уся людина, з тілом і душею, була створена Божою любов'ю на Його образ і подобу та покликана жити в сопричасті з Ним.

IV. Христос, Спаситель і спасіння

8. Ніколи в історії Бог не переставав пропонувати своє спасіння дітям Адама (пор. Бут. 3, 15), встановивши завіт з усіма людьми в Ної (пор. Бут. 9, 9), а пізніше з Авраамом та його нащадками (пор. Бут. 15, 18). Таким чином, божественне спасіння набирає сотвореного порядку, який мають всі люди і який супроводжує людство впродовж конкретного перебігу історії. Вибравши собі народ і надавши йому засоби для боротьби з гріхом і наближення до Себе, Бог підготував прихід «спасенної потуги в домі Давида, слуги свого» (Лк. 1, 69). У повноті часів Отець послав світові свого Сина, який звістив Царство Боже, зціляючи всяку недугу (пор. Мт. 4, 23). Здійснені Ісусом зцілення, в яких виявлявся Божий промисел, були знаком, що вказував на Нього – Того, Хто у своїй пасхальній події повністю відкрив себе як Господь життя і смерті. Згідно з Євангелієм, спасіння всіх народів розпочинається з прийняття Ісуса: «Сьогодні на цей дім зійшло спасіння» (Лк. 19, 9). Благовість спасіння має ім'я та обличчя – Ісус Христос, Син Божий, Спаситель. «Бути християнином є не результатом

---

¹⁰ Пор. Св. Тома Аквінський, *Summa theologiae*, I-II, q. 2.

¹¹ Пор. Св. Августин, *Сповідь*, I, 1: *Corpus Christianorum*, 27, 1.

¹² Другий Ватиканський Собор, Пастирська Конституція про Церкву в сучасному світі *Gaudium et spes*, п. 22.

¹³ Міжнародна богословська комісія, *Окремі питання про богослов'я визволення*, 1995, п. 2: *Commissione Teologica Internazionale Documenti 1969 – 2004* (Bologna 2006), 500.

етичного вибору або високої ідеї, а зустріччю з подією, з Особою, яка дає життю нові горизонти і, таким чином, вирішальний напрямок»¹⁴.

9. Упродовж своєї багатовікової традиції християнська віра на численних прикладах проілюструвала це спасительне діло воплощеного Сина. Вона зробила це без розділення зцілюючого виміру спасіння, яким Христос відкупив нас від гріха, і виміру піднесення («знизу вверх»), яким Він робить нас синами Божими, учасниками Його Божественної природи (пор. 2 Пт. 1, 4). З огляду на перспективу спасіння, яке здійснюється «зверху вниз» (від Бога, який приходить, щоб відкупити людей), Ісус є тим, хто просвічує і показує, відкупляє і звільняє, обожествлює людину і її виправдовує. З точки зору перспективи піднесення, «знизу вверх» (від людей, які звертаються до Бога), Він є той, хто, як Первосвященик Нового Заповіту, звершує Отцеві від імені людей досконалий культ: жертвує себе, очищує з гріхів і залишається завжди живим для заступництва за нас. Таким чином в житті Ісуса реалізується чудова синергія божественної та людської дій, яка демонструє необґрунтованість індивідуалістичної точки зору. З одного боку, перспектива «зверху вниз» свідчить про абсолютну первинність посвятої дії Бога; смиренне прийняття Божих дарів ще перед нашим власним діянням є суттєвим для того, щоб бути в змозі відповісти на Його спасенну любов. З іншого боку, напрямок «знизу вверх» нагадує нам, що через цілком людську діяльність свого Сина Отець забажав відновити наше діяння, щоб, уподібнившись до Христа, ми змогли чинити «добрі діла, які Бог уже наперед був приготував, щоб ми їх чинили» (Еф. 2, 10).

10. Крім того, зрозуміло, що спасіння, яке Ісус приніс у Собі, стається не лише у внутрішній спосіб. Насправді, щоб передати кожній людині спасительне сопричастя з Богом, Син став тілом (пор. Ів. 1, 14). Саме прийнявши тіло (пор. Рим. 8, 3; Євр. 2, 14; 1 Ів. 4, 2), народившись від жінки (пор. Гал. 4, 4), «Син Божий став Сином Людським»¹⁵ і нашим братом (пор. Євр. 2, 14). Так, ставши частиною людської родини, Він «певним чином з'єднався з кожною людиною»¹⁶ і встановив новий порядок взаємовідносин з Богом, Своїм Отцем, і з усіма людьми, з якими ми можемо бути з'єднані, щоб брати участь у житті Сина Божого. Як наслідок, прийняття тіла не тільки не обмежує спасительне Христове діло, а й дозволяє Йому в дуже конкретний спосіб стати посередником Божого спасіння для всіх дітей Адама.

11. Підсумок вищесказаного такий. Щоб відповісти на індивідуалістичний редукціонізм і пелагіанського, і неогностичного типу, що обіцяє лише внутрішнє звільнення, слід пам'ятати, в який спосіб Ісус є Спасителем. Він не обмежив себе тим, що показав нам шлях до зустрічі з Богом, шлях, яким ми могли б згодом пройти самостійно, слухаючись Його слів і наслідуючи Його приклад. Христос, щоб відкрити нам двері звільнення, сам став дорогою: «Я дорога» (Ів. 14, 6)¹⁷. Навіть більше, ця дорога є не просто внутрішнім шляхом,

---

¹⁴ Венедикт XVI, Енцикліка *Deus caritas est* (25 грудня 2005 р.), п. 1: AAS 98 (2006), 217; пор. Папа Франциск, Апостольське звернення *Evangelii gaudium*, п. 3: AAS 105 (2013), 1020.

¹⁵ Іриней Ліонський, *Adversus haereses*, III, 19,1: *Sources Chrétiennes*, 211, 374.

¹⁶ Другий Ватиканський Собор, Пастирська Конституція про Церкву в сучасному світі *Gaudium et spes*, п. 22.

¹⁷ Пор. Св. Августин, *Tractatus in Ioannem*, 13, 4: *Corpus Christianorum*, 36, 132: «Я дорога, правда і життя» (Ів. 14, 6). Якщо шукаєш правди, йди дорогою, бо дорога є такою ж, як істина. Мета, до якої прямуєш, і дорога, якою маєш йти, є тим самим. Не можеш досягти мети, йдучи іншою дорогою; іншою дорогою не можеш досягти Христа: можеш досягти Христа лише через Христа. Що означає, що досягнеш Христа через Христа? Досягнеш Христа-Бога через Христа-людину; через Воплочене Слово досягнеш Слова, яке споконвіку було Богом в Бозі».

поза нашими взаєминами з іншими та зі створеним світом. Навпаки, Ісус дав нам «дорогу нову і живу, через [...] Його тіло» (Євр. 10, 20). Отже, Христос є Спасителем, бо Він прийняв всю нашу людськість і жив повноцінним людським життям, у сопричасті з Отцем і зі Своїми братами. Спасіння полягає в тому, щоб вкоренитись у цьому Його житті, прийнявши Його Духа (пор. 1 Ів. 4, 13). Отак Він став «певним чином джерелом всієї благодаті згідно зі своєю людськістю»¹⁸. Він одночасно є Спасителем і Спасінням.

V. Спасіння в Церкві, Тілі Христовому

12. Місцем, де ми отримуємо принесене Ісусом спасіння, є Церква, спільнота тих, хто, будучи включеними до нового порядку започаткованих Христом відносин, можуть отримати повноту Духа Христа (пор. Рим 8,9). Розуміння цього спасительного посередництва Церкви є необхідною допомогою для подолання будь-якої редукаціоністської тенденції. Спасіння, яке дає нам Бог, не можна отримати лише власними силами, як стверджує неопелагіанство, а завдяки відносинам, які народжуються з воплощеного Сина Божого і які утворюють церковне сопричастя. Крім того, оскільки благодать, яку нам дає Христос, не є, як стверджує неогностицизм, суто внутрішнім спасінням, але впроваджує нас у конкретні відносини, які Він сам пережив, Церква є видимою спільнотою: у ній ми торкаємося тіла Ісуса, зокрема в найбільш бідних і страждених братах. Отож спасительне посередництво Церкви, «вселенського таїнства спасіння»,¹⁹ запевняє нас у тому, що спасіння полягає не в самореалізації ізольованого індивіда і навіть не в його внутрішньому злитті з божественним, а в залученні до сопричастя осіб, що беруть участь у сопричасті Трійці.

13. Як індивідуалістичне, так і суто внутрішнє бачення спасіння також суперечать сакраментальній ікономії, через яку Бог захотів спасти людину. Участь у Церкві, у новому порядку відносин, започаткованому Ісусом, здійснюється через Таїнства, серед яких Хрещення є дверима,²⁰ а Євхаристія – джерелом і вершиною²¹. Тож можна спостерегти необґрунтованість претензій на самоспасіння, яке залежить лише від людських зусиль. Віра сповідує, що ми спасенні через Хрещення, яке позначає нас незнищенною печаттю приналежності до Христа і Церкви. Від цього походить преображення нашого конкретного способу переживати відносини з Богом, з людьми і з творінням (пор. Мт. 28, 19). Таким чином, очищені від первородного гріха і від всіх інших гріхів, ми покликані до нового, уподібненого Христу, існування (пор. Рим. 6, 4). Завдяки благодаті семи Таїнств віруючі постійно зростають і відроджуються, особливо коли шлях стає важчим і трапляються падіння. Коли вони, згрішивши, полишають свою любов до Христа, то через Таїнство Покаяння можуть бути повторно впроваджені в порядок відносин, започаткованих Ісусом, щоб прямувати так, як прямував Він (пор. 1 Ів. 2, 6). Так ми з надією дивимося на Страшний суд, під час якого кожна людина буде суджена з огляду на те, наскільки конкретною була її любов (пор. Рим. 13, 8–10), особливо до найслабших (пор. Мт. 25, 31–46).

14. Сакраментальна ікономія спасіння також суперечить тенденціям, які пропонують суто внутрішнє спасіння. Гностицизм, по суті, пов'язаний із негативним поглядом на сотворений порядок, який вважається ним обмеженням абсолютної свободи людського духу. Як наслідок, спасіння розглядається ним як звільнення від тіла і від конкретних відносин, в яких живе людина. Оскільки ми спасенні «приносом тіла Ісуса Христа» (Євр. 10, 10; пор. Кол. 1, 22), то справжнє спасіння, далеке від того, щоб бути звільненням від тіла, включає і

---

¹⁸ Св. Тома Аквінський, *Quaestio de veritate*, q. 29, a. 5, co.

¹⁹ Другий Ватиканський Собор, Догматична Конституція про Церкву *Lumen gentium*, п. 48.

²⁰ Пор. Св. Тома Аквінський, *Summa theologiae*, III, q. 63, a. 6.

²¹ Пор. Другий Ватиканський Собор, Догматична Конституція про Церкву *Lumen gentium*, п. 11; Конституція про Святу Літургію *Sacrosanctum Concilium*, п. 10.

його освячення (пор. Рим. 12, 1). Людське тіло було сформоване Богом, який вписав в нього мову, що кличе людину визнавати дари Творця і жити в сопричасті з братами²². Спаситель відтворив та оновив цю первинну мову своїм воплощенням і пасхальною таїною та передав її нам в ікономії Таїнств. Завдяки Таїнствам християни можуть жити у вірності Христовому Тілу і, відповідно, у вірності конкретному порядку відносин, які Він дав нам. Цей порядок стосунків вимагає, зокрема, піклування про стражденну природу всіх людей за допомогою тілесних і духовних діл милосердя²³.

VI. Висновок. Передавання віри в очікуванні Спасителя

15. Усвідомлення повноти життя, до якої вводить нас Ісус Спаситель, спонукає християн до місії проголошувати людям радість і світло Євангелія²⁴. У цьому зусиллі християни також мають бути готові встановити щирий і конструктивний діалог з віруючими інших релігій, сподіваючись, що Бог може привести до спасіння в Христі «всіх людей доброї волі, у серцях яких діє невидимим чином благодать»²⁵. Посвячуючись усіма своїми силами євангелізації, Церква продовжує прикликати остаточне пришествя Спасителя, оскільки «ми надією спаслися» (Рим. 8, 24). Спасіння людини звершиться лише тоді, коли, після перемоги останнього ворога – смерті (пор. 1 Кор. 15, 26), ми будемо повною мірою брати участь у славі воскреслого Ісуса, який приведе до повноти наші стосунки з Богом, з братами і з усім творінням. Інтегральне спасіння душі й тіла – це остаточне призначення, до якого Бог кличе всіх людей. Утверджені у вірі, підтримувані надією, діючи в любові, беручи приклад з Марії, Матері Спасителя і першої зі спасених, ми впевнені в тому, що «наше громадянство в небі, звідки і Спасителя очікуємо, Господа Ісуса Христа, який переминить наше понижене тіло, щоб було подібним до Його прославленого тіла, силою, якою Він спроможен усе собі підкорити» (Фил. 3, 20-21).

*Святіший Отець Франциск 16 лютого 2018 року схвалив цей лист,
який був прийнятий на пленарному засіданні цієї Конгрегації 24 січня 2018 року,
і наказав його опублікувати.*

Дано в Римі, в осідку Конгрегації у справах віровчення,
22 лютого 2018 року, у свято катедри Святого Петра

+ Луїс Ф. Ладарія, Т.І.,
*Титулярний архієпископ Тибіки,
префект*

---

²² Пор. Папа Франциск, Енцикліка *Laudato si'* (24 травня 2015 р.), п. 155: AAS 107 (2015), 909-910.

²³ Пор. Папа Франциск, Апостольське послання *Misericordia et misera* (20 листопада 2016 р.), п. 20: AAS 108 (2016), 1325-1326.

²⁴ Пор. Папа Іван Павло II, Енцикліка *Redemptoris missio* (7 грудня 1990), п. 40: AAS 83 (1991), 287-288; Папа Франциск, Апостольське звернення *Evangelii gaudium*, пп. 9-13: AAS 105 (2013), 1022-1025.

²⁵ Другий Ватиканський Собор, Пастирська Конституція про Церкву в сучасному світі *Gaudium et spes*, п. 22.